

ДВАРАНСТВА БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ КАПІТАЛІЗМУ І ЯГО РОЛЯ Ў САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫМ РАЗВІЦЦІ КРАЯ Ў ЗАМЕЖНАЙ І АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

А.П. Жытко
г. Мінск

Актуальнасць тэмы даследавання даказваецца гістарычнай важнасцю сацыяльна-эканамічных працэсаў, якія адбываліся ва ўмовах фарміравання буржуазнага грамадства ў парэформенны перыяд і неабходнасцю вызначэння месца ў гэтых працэсах галоўнага саслоўя феадальнай эпохі – дваранства. Разам з тым гэта праблема не знайшла адпаведнага адлюстравання ў гістарычнай літаратуры.

У дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі гісторыя вышэйшага саслоўя ў Расійскай імперыі больш-менш поўна была вывучана да 1861 г. Гэта тычыцца такіх капітальных прац, як “Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права” А. Рамановіч-Славацінскага, “История сословий в России” В. Ключэўскага, “История дворянского сословия в России” М. Яблачкава і інш. У першай з указаных прац аб’ектам даследавання стаў юрыдычна-прававы бок гісторыі вышэйшага саслоўя імперыі. Тут знайшлі адлюстраванне і некаторыя аспекты прававога становішча дарэформеннага дваранства Беларусі. А. Рамановіч-Славацінскі падзяліў наблітэт заходніх губерняў на дзве асноўныя часткі – магнатаў і шляхту. Ён падрабязна засяродзіўся на палітыцы “разбору” шляхты, якому даваў станоўчую адзнаку. Лічыў, што рэпрэсіі былі апраўданымі, але запозненымі [1, 96].

Гісторыя дваранства парэформеннага перыяду не падвяргалася глыбокаму навуковаму вывучэнню, хаця дваранскае пытанне ў гэтыя гады стала прадметам жорсткай палемікі паміж рознымі грамадска-палітычнымі лагерамі і плынямі. В. Ключэўскі ў канцы 80-х гадоў XIX ст. адзначаў як цікавы момант, што “да гэтай пары мы не сустракаем слушнай, поўнай гісторыі двух вышэйшых саслоўяў Расіі–дваранства і духавенства” [2, 31]. Інтэрэс да дваранскага пытання паслярэформеннай Расіі быў выкліканы тым, што сацыяльная база імперыі — дваранства паступова страчвала свае палітычныя пазіцыі ў выніку правядзення буржуазных рэформ. Акрамя гэтага, вышэйшае саслоўе, якое мела моцную падтрымку з боку самадзяржаўя да 1861 г., не змагло своечасова і адэкватна адрэагаваць на тыя змены ў эканамічным развіцці імперыі, якія адбыліся ў другой палове XIX ст. Няздольнасць значнай часткі зямельнага дваранства ва ўмовах развіцця рыначных адносін перабудаваць сваю гаспадарку ў адпаведнасці з капіталістычнымі патрабаваннямі, іх эканамічны крах, актыўная распрадажа зямлі паставілі пытанне аб далейшым лёсе саслоўя. Таму невыпадкова

з'явілася вялікае кола публікацый, у асноўным дыскусійных па форме і зместу [3].

Дваранска-кансерватыўная гістарыяграфія прадстаўлена галоўным чынам артыкуламі і брашурамі публіцыстычнага характару. Іх колькасць асабліва павялічылася ў канцы XIX ст. пад час работы Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя. У гэтых публікацыях праводзілася ідэя аб памылковасці правядзення буржуазных рэформ у другой палове XIX ст., аб неабходнасці дзяржаўнай падтрымкі вышэйшага саслоўя як галоўнай сацыяльнай апоры самадзяржаўнай улады. У першую чаргу, на іх думку, неабходна было ўмацаваць памеснае землеўладанне, а за гэта дваране-памешчыкі павінны былі несці абавязковую дзяржаўную службу [4].

Канцэпцыя ліберальна-апазіцыйнай гістарыяграфіі грунтавалася на прызнанні непазбежнасці буржуазных пераўтварэнняў, якія прывялі да паступовай страты дваранствам сваіх вядучых пазіцый у сістэме самадзяржаўнай улады. У гэтым сэнсе характэрна праца гуртка вольных даследчыкаў Санкт-Пецярбурга. Яны адзначалі, што "рускія дваранскія ўстановы, паколькі яны звязаны з кацярынінскай ідэяй дваранскай карпарацыі, заўсёды мелі больш дэкаратыўнае, чым земскае значэнне. Цяпер умовы змяніліся. У сувязі з вызваленнем сялян і іншымі змяненнямі створаная Кацярынай дваранская карпарацыя страціла сваё ўніверсальнае значэнне і пераўтварылася ў звычайны гурток асоб, якія займаюць у дзяржаве свой пэўны пункт погляду, што адлюстроўвае іх групавыя інтарэсы, якія нярэдка супярэчаць агульнанародным" [5, 25]. У сувязі з гэтым С.А. Дзядзюлін, зыходзячы з славянафільскіх пазіцый, заклікаў дваран да маральнасці, грамадзянскасці, адказу ад саслоўных прывілеяў [6, 41–55] у новую эпоху.

У цэлым дваранская і буржуазная гістарыяграфія, справядліва адзначаючы змены ў становішчы вышэйшага саслоўя пасля 1861 г., перабольшвала наступствы буржуазных пераўтварэнняў у адносінах да сацыяльна-эканамічных пазіцый вышэйшага саслоўя. Афіцыйна-ахавальная гістарыяграфія разлічвала звярнуць увагу ўрада на "цяжкае" становішча саслоўя і на неабходнасць зберагчы яго ў якасці надзейнай апоры самадзяржаўя. Ліберальна-апазіцыйны лагер лічыў, што крызіс вышэйшага саслоўя прывядзе да мірнага, эвалюцыйнага шляху пераўтварэння самаўладдзя ў канстытуцыйныя нормы.

На думку прадстаўнікоў народніцкай гістарыяграфіі, дваранства — гэта не абавязковы элемент феадальнай структуры грамадства ў Расійскай імперыі, а вынік штучнага насаджэння дзяржавай заходніх пачаткаў, якія былі нехарактэрнымі для рускай гісторыі, не ўласцівы такому дэмакратычнаму народу, як рускі [7, 52, 58]. Такое заключэнне М. Рубакіна з'явілася

абгрунтаваннем яго галоўнай высновы аб эканамічнай і сацыяльнай інфантальнасці вышэйшага саслоўя Расіі.

Дарэвалюцыйная марксісцкая гістарыяграфія дваранства была прадстаўлена ў асноўным працамі У.І. Леніна, якія таксама насілі палемічны характар. Адразу неабходна адзначыць, што ў залежнасці ад мэты выказванні У.І. Леніна адносна дваранства, сутнасці самадзяржаўнага нярэдка насілі супярэчлівы характар. Асноўны сэнс іх зводзіўся да наступных пастулатаў: дваранства – сацыяльная апора абсалютнай манархіі, параджэнне феадальнай эпохі. У пераформенны час, хаця зямельнае дваранства паступова эвалюцыяніравапа ў бок капіталізацыі гаспадаркі, яно ўсё ж заставалася апорай феадальных інстытутаў, цэнтрам перажытачных форм эканомікі – адработак і кабалы. Асабліва, на яго думку, гэта тычылася латыфундыяльнага землеўладання (ад 500 дзес. зямлі і звыш). У выніку гэтага сялянства было асуджана на дзесяцігоддзі пакутлівай экспрапрыяцыі і няволі [8]. Зразумела, усё было не так проста, як казалася лідару бальшавікоў.

Што тычыцца вышэйшага саслоўя заходніх губерняў, то яго дарэвалюцыйная гістарыяграфія значна бяднейшая па колькасці прац і іх навуковасці. Галоўная праблема, якая стаяла перад даследчыкамі, замыкалася на пытанні: хто такі дваранін Паўночна-Заходняга краю па сваёй нацыянальнай прыналежнасці? Абсалютная большасць палітыкаў і даследчыкаў, звычайна афіцыйна-ахоўнай гістарыяграфіі, вельмі прамалінейна адказвалі на гэта пытанне: мясцовы праваслаўны ёсць рускі, а католік — паляк. У сувязі з гэтым пан лічыўся палякам, а селянін — беларусам [9, 61–62; 10, 180]. Разам з тым беларусы па паходжанні, якія звычайна працавалі ў губернскіх статыстычных камітэтах, былі не згодны з такой пастаноўкай пытання. Яны даказвалі, што вышэйшае саслоўе заходніх губерняў – мясцовага паходжання, якое па палітычных і эканамічных абставінах засвоіла польскую культуру і перайшло ў рымска-каталіцкую веру [11, 26–27; 12, 88; 13, 14].

Вышэй пералічаныя працы тычыліся ў асноўным становішча, месца і ролі вышэйшага саслоўя ў пераломны перыяд расійскай гісторыі – рэформ і контррэформ другой паловы XIX ст. Структура саслоўя, яго разрады, маёмасная і сацыяльная дыферэнцыяцыя практычна не з’яўляліся прадметам даследаванняў.

У навуковым сэнсе больш грунтоўна даследавалася зямельнае дваранства. Па гэтым пытанні маецца шырокая гістарычная літаратура. Вельмі важнымі з’яўляюцца тыя аналітычныя працы, у якіх на падставе аналізу землеўладання высвятляліся прычыны страты зямлі вышэйшым сасло-

ўем, яго стратыфікацыя, спосабы пераходу зямлі да іншых саслоўяў, сістэмы вядзення памешчыцкай гаспадаркі. Пры гэтым звычайна даваліся практычныя рэкамендацыі па ўдасканаленні сельскагаспадарчай дзейнасці дваран-землеўласнікаў [14].

У савецкай гістарыяграфіі практычна да 70-х гадоў не існавала даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства. Першая сур'ёзная праца па гэтай праблеме з'явілася толькі ў 1973 г., капі выйшла ў свет манаграфія Ю.Б. Салаўёва [15]. Прадметам яго даследавання была палітыка самадзяржаўя ў адносінах да дваранства 80–90-х гадоў XIX ст. Разам з тым, хаця само вышэйшае саслоўе не аналізуецца, але працякаўшыя ўнутры яго працэсы выяўляюцца праз хадайніцтвы дваранскіх сходаў і рэакцыю на іх правячы вярхоў. Як працяг гэтай манаграфіі ў 1981 г. з'явілася яго праца "Самодержавие и дворянство в 1902—1907 гг.". Узаемаадносіны паміж самадзяржаўнай уладай, буржуазіяй і дваранствам пасля рэвалюцыі 1905—1907 гг. падвергліся даследаванню ў манаграфіях В.С. Дзякіна [16]. На жаль, і ў гэтых працах дваранства як саслоўе не вывучалася. Значнай падзеяй у савецкай гістарыяграфіі з'явіўся выхад у свет манаграфіі А.П. Карэліна [17]. Упершыню аўтар на падставе матэрыялаў Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897-1901 гг.) прааналізаваў юрыдычны, колькасны і нацыянальны склад дваранства імперыі, яго сацыяльна-эканамічны статус, на асобных прыкладах паказаў працэс класавага разлажэння ў асноўным гарадскога дваранства, даследаваў карпаратыўную арганізацыю саслоўя, ролю яго ў сістэме мясцовага кіравання, а таксама петыцыйную дзейнасць дваранскіх сходаў. У манаграфіі ёсць асобныя сюжэты, якія тычацца вышэйшага саслоўя пяці заходніх губерняў. Разам з тым аўтар неправамерна падзяліў усё дваранства Беларусі на польскае і рускае па нацыянальнай прымеце [17, 45].

Для беларускай савецкай гістарыяграфіі былі характэрны тыя ж тэндэнцыі, што і для ўсіх гістарычных даследаванняў былога СССР, толькі са сваёй рэгіянальнай спецыфікай. У 20-х гадах канцэнтравалася ўвага на нацыянальнай ідэнтыфікацыі дваранства Беларусі. У прыватнасці, У. Ігнатоўскі даследаваў польскі палітычны, рэлігійны і культурны ўплыў на беларускае вышэйшае саслоўе. Ён разумеўся ім як перайманне ладу жыцця, польскіх звычаяў і мовы беларускім наблітэтам [18, 140]. А. Цвікевіч засяродзіў сваю ўвагу на палітыцы "заходня-русізму" і мерапрыемствах царызму па падтрымцы гэтай плыні ў гісторыі грамадзянскай думкі ў Беларусі. Пры гэтым аўтар пераканаўча паказаў працэс русіфікацыі краю, насаджэння рускага землеўладання, заахвочвання чыноўнікаў з унутраных губерняў імперыі для службы ў заходніх губернях. Ён, як і У. Ігнатоўскі, падзяляў дваранства краю на польскае і рускае [19, 6].

Па сутнасці да 1980 г. беларускія гісторыкі абыходзілі дваранскую праблематыку. Прарыў у гэтым накірунку быў зроблены С.М. Самбук [20], якая прааналізавала палітыку самадзяржаў у Беларусі ў адносінах да дваранства. Пры гэтым выкарыстана вялікая колькасць заканадаўчых актаў, матэрыялаў розных міністэрстваў і ведамстваў. Аўтар звярнула ўвагу на тое, што гэтая палітыка была непаслядоўнай, вагалася ў залежнасці ад пазіцыі таго ці іншага Віленскага генерал-губернатара альбо міністра ўнутраных спраў. Зразумела, што прадметам даследавання С.М. Самбук была палітыка самадзяржаў, а не асабіста само дваранства. Таму шэраг аспектаў гісторыі вышэйшага саслоўя Беларусі не знайшоў свайго адлюстравання.

У апошняе дзесяцігоддзе дваранская праблематыка прыцягвала ўвагу гісторыкаў Беларусі. Па гісторыі вышэйшага саслоўя краю дарэформеннага перыяду абаронена дзве кандыдацкія дысертацыі, надрукаваны дзесяці артыкулаў [21].

Некаторыя аспекты гісторыі вышэйшага саслоўя закраліся пры вывучэнні такіх праблем гісторыі Беларусі, як развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі, у прамысловасці, гандлі, фінансава-крэдытнай сістэме і г.д. [22]. Серыю артыкулаў і манаграфій развіццю сельскай гаспадаркі Беларусі другой паловы XIX і пачатку XX ст. прысвяціў В.П. Панюціч [23].

Працы беларускіх савецкіх гісторыкаў, прысвечаныя аграрным адносінам у парэформеннай вёсцы, базіруюцца на марксісцка-ленінскай метадалогіі. Таму галоўная задача, якая стаяла перад даследчыкамі, заключалася ў тым, каб выявіць эвалюцыю аграрнага капіталізму, яго ўзровень у той ці іншы час, ступень дыферэнцыяцыі феадальных саслоўяў — сялян і памесных дваран і фарміраванне на гэтай падставе класаў буржуазнага грамадства. Ва ўсіх гэтых працах праводзілася ленінская думка, што латыфундыяльнае, асабліва дваранскае, землеўладанне з'яўлялася базай феадальных перажыткаў у вёсцы, тормазам капіталістычнага развіцця. Гэта тычыцца і другога тома "Гісторыі сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г." 2002 года выдання. Прынамсі, ніхто з даследчыкаў гэты пастулат не пацвердзіў. Наадварот, калі і прыводзяцца прыклады капіталізацыі памешчыцкай гаспадаркі, то даследчыкі якраз спасылаюцца на буйныя эканоміі.

У працах польскіх гісторыкаў закраліся такія праблемы, як працэс паланізацыі дваран "усходніх крэсаў", палітыка самадзяржаў адносна вышэйшага саслоўя, нацыянальны склад, аграрнае пытанне і г.д. Неабходна адзначыць, што ў польскай гістарыяграфіі няма адназначных ацэнак становішча дваран у Беларусі ў азначаны час.

Такім чынам, аналіз гістарычных даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства Беларусі 2-й паловы XIX — пачатку XX ст., дае падставы сцвярджаць, што комплекснай распрацоўкі гісторыі дваранства Беларусі ў гістарыяграфіі не існуе. Каб пераадолець гэты недахоп, неабходна вырашэнне наступных задач: выявіць разрады, падраздзяленні, крыніцы папаўнення дваранства, дынаміку яго колькаснага і нацыянальнага складу. Акрамя гэтага, важнае значэнне мае даследаванне гісторыі памеснага дваранства, яго прадпрымальніцкай дзейнасці як у сферы сельскагаспадарчай, так і прамысловай вытворчасці. Цікаvasць выклікае і дзяржаўная палітыка да вышэйшага саслоўя, яго роля ў сістэме мясцовага кіравання і інш.

Літаратура:

1. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. — Киев, 1912.
2. Ключевский В.О. История сословий в России: Курс, читанный в Московском университете в 1886 году. Изд. 2-е. — М., 1914.
3. Дворянство в России. Исторический общественный очерк // Вестник Европы.— 1887. — Т. 2–3.; Кошкарев П.О. О дворянском сословию в России. — СПб., 1885; Неплюев. Историческое призвание русского помещика. — М., 1880; О русском и польском дворянстве // Московские ведомости. — 1864. — № 184. — С. 118–144.; Савелов Л. Статьи по генеалогии и истории дворянства. — СПб., 1898; Пазухин А. Современное состояние России и сословный вопрос. — М., 1886 і інш.
4. Семёнов Н.П. Наше дворянство. — СПб., 1898. — 86; Елишев А.И. Современные дворянские вопросы. — СПб., 1897; Кошкарев И.Д. Современное состояние России и сословный вопрос. — М., 1886 і інш.
5. Русское дворянство. Кружок свободных исследователей. — СПб., 1907.
6. Дедюлин С.А. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом. — СПб., 1902.
7. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. — СПб., 1912.
8. Ленин В.И. Политические софизмы // Полн. собр. соч. Т. 10. — С. 195–204.; Ленин В.И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 годов // Полн. собр. соч. Т. 16. — С. 193–413.; Ленин В.И. Аграрная программа социал-демократии в русской революции. Автореферат // Полн. собр. соч. Т. 17. — С. 148–173. і інш.

9. Эркерт Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний. – СПб., 1864.
10. Харузин Ал. Славянское жилище в Северо-Западном крае // Виленский временник. – 1907. – Кн. 2.
11. Сементовский А. Этнографический обзор Витебской губернии. – СПб., 1872;
12. Романов Е. Очерки Витебской губернии // Памятная книжка Витебской губернии на 1898 год. – Витебск, 1898. – Приложения.;
13. Канчар Е.С. Классовая, национальная и религиозная борьба в Белоруссии. Ч. 1. Территория. Население. Классовый состав. – М., 1918.
14. Дворянский банк о положении дворянского землевладения (Движение дворянского землевладения) // Русское богатство. – 1898. – № 5. – С. 51–74.; Соболев М. Мобилизация земельной собственности. – М., 1898; Движение землевладения потомственных дворян с 1861 до 1897 г. – СПб.: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1898; Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России. – СПб., 1909; Фортунатов Евг. Захватное, капиталистическое и трудовое землевладение в России // Борьба за землю. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 24–46. и инш.
15. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л.: Наука, 1973.
16. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Л.: Наука, 1978; Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьеиюньской системы. – Л.: Наука, 1988.
17. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979.
18. Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. – Мн., 1991. С. 140.
19. Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мосьлі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. – Мн: Навука і тэхніка, 1993.
20. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Мн.: Наука и техника, 1980.
21. Туміловіч Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў. Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1995. – С. 114–128.; Лугавцова С.Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX вв. – Мн.: БГПУ им. М. Танка, 1997; Грыцкевіч А. Беларуская шляхта // Спадчына. – 1993. – № 1. – С. 11–16.; Сяменчык М.Я. Становішча гарадской шляхты Беларусі ў канцы

XVIII – першай палове XIX ст. (Сацыяльны аспект) // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1995. – С. 128–151 і інш.

22. Пичета В.И. Класавыя супярэчнасці ў Беларусі напярэдадні рэвалюцыі // Беларусь: Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. – Мн., 1924; Пичета В.И. Крестьянское и рабочее движение в Белоруссии в эпоху 1905 года. – Мн., 1926.; Довнар-Запольский М. В. Народное хозяйство Белоруссии в 1861-1914 г. – Мн., 1926.; Кернажыцкі К.І. Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной. – Мн., 1932.; Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. – Мн.: Наука и техника, 1962; Шабуня К.И. О развитии капитализма в помещичьем хозяйстве Белоруссии в конце XIX и начале XX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г. – Рига, 1963. – С. 435–447; Кожушков А.И. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX века. – Мн., 1963; Экономика Белоруссии в эпоху империализма / Под ред. Г.Т. Ковалевского – Мн.: Изд-во АН БССР, 1963; Липинский Л. Г. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). – Мн.: Наука и техника, 1971; Липинский Л. Г. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. – Мн.: Изд-во БГУ, 1978; Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии, 1861–1914 гг. – Мн.: Наука и техника, 1989.
23. Панюціч В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг. – Мн.: Наука и техника, 1990; Панюціч В.П. Пазямельныя арэндныя адносіны на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 4. – С. 40–50; Панюціч В.П. Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861-1914 гг. – Мн.: Навука і тэхніка, 1996 і інш.